

उत्थानशील समावेशी खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ प्रणालीको माध्यमबाट नेपालको जलवायु सङ्कटासन्नता सम्बोधन गर्ने (RES-WASH)

पृष्ठभूमि

नेपाल जलवायु परिवर्तन र यसको चरम मौसमी घटनाबाट पर्ने गम्भीर असरहरूले गर्दा सबैभन्दा सङ्कटासन्न मुलुकहरू मध्ये एक हो । नेपालको ८० प्रतिशत जनसङ्ख्या जलवायु उत्पन्न प्राकृतिक प्रकोपको जोखिममा रहेको छ (Eckstein et al., 2021) । जलवायु परिवर्तनले खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ (WASH) सेवाहरूमा गहिरो नकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

तापक्रम वृद्धि, वर्षा तथा हुरीबतासका घटनाको तीव्रतामा वृद्धि, खडेरी, बाढी, पहिरो, पारिस्थितिकीय प्रणालीमा हास जस्ता जलवायु र गैर-जलवायुजन्य प्रकोपहरूले नेपालको खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइका क्षेत्रमा असर पार्दछन् । महिला, किशोरीहरू, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र सीमान्तकृत समूहहरू जलवायु उत्पन्न विपद्

बाट सबभन्दा धेरै र गम्भीर रूपमा प्रभावित हुने गर्दछन् (MoHA, 2018; MoFE, 2021a) ।

विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालमा लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशी खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइका कार्यक्रमहरूको योजना, विकास र कार्यान्वयन गर्न स्थानीय निकायहरूको ज्ञान, क्षमता र स्रोतसाधन सीमित रहेको देखाएका छन् (IWMI, 2021; Khadka et al., 2023) । जलवायु परिवर्तन र यसबाट उत्पन्न प्रकोपहरूले खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइका पूर्वाधार, सेवा र खानेपानी आपूर्ति संरचनालाई पार्ने असरका बारेमा स्थानीय सरोकारवालाहरूको बुझाइ कमजोर भएको पाइएको छ ।

स्वच्छ पानी, एक वरदान: नेपालको दैलेख जिल्लामा एक महिला सार्वजनिक धारामा लुगा धुँदै । (फोटो: मनिता राउत)

परियोजनाको सारांश

महिलाकालागि पानी (WfW) कोष अर्घेलियाको सहायता कार्यक्रम अन्तर्गत वैदेशिक मामिला तथा व्यापार विभाग (DFAT) बाट सञ्चालित एक मुख्य अभियान हो। यस कोषले “उत्थानशील समावेशी खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ प्रणालीको माध्यमबाट नेपालको जलवायु सङ्कटासन्नता सम्बोधन गर्ने (RES-WASH)” दुई वर्षे (२०२३-२०२४) अनुसन्धान परियोजनालाई आर्थिक सहयोग गरेको छ। यो परियोजना अन्तर्राष्ट्रिय जल व्यवस्थापन संस्थाले बागमती सेवा समाज नेपाल, एभरेष्ट क्लब, दैलेख, ग्लोबल इन्स्टिट्युट फर इन्टरडिसीप्लिनरी स्टडिज (GIIS) र गाउँपालिका राष्ट्रिय संघ नेपालको सहकार्यमा कार्यान्वयन गरिरहेको छ। महिलाका लागि पानी कोषको सहयोगमा सञ्चालित परियोजना (चरण १, २०१९-२०२२) खानेपानी प्रणालीको कार्यक्षमता बढ्ने र अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा लैङ्गिक दृष्टिकोण : नेपालमा सिकिएको पाठ, अनुभव तथा बुझाईको आधारमा अघि बढेको छ।

चरण १ को परियोजनाले लैङ्गिक सम्बन्ध र शक्तिको गतिशीलताले कसरी नेपालमा खानेपानी प्रणालीको दिगोपना र कार्यक्षमतामा प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको अनुसन्धान गरेको थियो। वर्तमान सन्दर्भमा महिला सशक्तिकरणको क्षेत्रमा अनुसन्धान र विकासका क्रियाकलापहरू केन्द्रित छन् तर महिलाको सामूहिक कार्य र सशक्तिकरणमा पर्याप्त ध्यान दिइएको छैन। परियोजनाले पानीको क्षेत्रमा महिला सशक्तिकरणका प्रमुख सीमितताहरूलाई सम्बोधन गर्ने लक्ष्य राखेको थियो।

यस परियोजना (RES-WASH) ले देहायका उद्देश्यहरू हासिल गर्ने लक्ष्य लिएको छ :

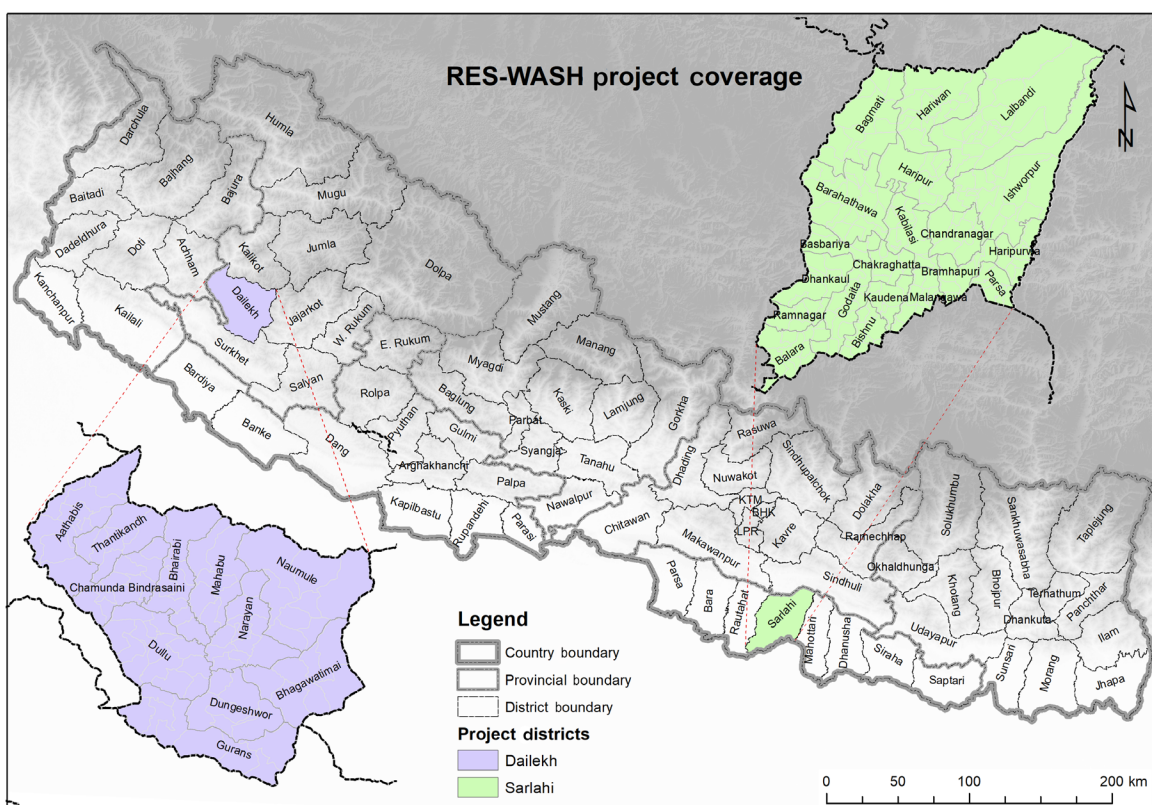
- जलवायुजन्य र गैर-जलवायुजन्य प्रकोपहरूबाट खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइका पूर्वाधारहरूको सङ्कटासन्नता र जोखिम मापन गर्ने।
- महिला, बालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र सीमान्तकृत समुदाय लगायतका विभिन्न समूहले अनुभव गरेका खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ र जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित लैङ्गिक तथा सामाजिक सङ्कटासन्नताहरू पहिचान गर्ने।

- थप समावेशी र जलवायु उत्थानशील हुने खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइका प्रभावकारी प्रणाली, कार्यक्रम र संस्थागत संयन्त्रका लागि ज्ञान तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।

विद्यमान ज्ञान तथा साभेदारी अभि सुदृढ बनाउने हाम्रो प्रयासको निरन्तरता स्वरूप यो परियोजना तराई र पहाडको दुइवटा जिल्ला सर्लाही र दैलेखमा कार्यान्वयन गरिनेछ। यी दुई जिल्लाहरू यसभन्दा अघिल्लो महिलाकालागि पानी कोषको सहयोगमा सञ्चालित परियोजनाको अध्ययन क्षेत्र पनि हुन्। यी दुवै जिल्लाहरू जलवायु परिवर्तन र वातावरणीय हासको प्रभावप्रति सङ्कटासन्न अवस्थामा रहेका छन्। खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइसम्बन्धी चुनौतीहरूलाई परास्त गर्न यी दुवै जिल्लाको अनुकूलन क्षमता न्यून रहेको पाइन्छ। सर्लाही जिल्लामा बाढीको प्रकोपको जोखिम उच्च रहेको छ भने दैलेख पहिरोको उच्च जोखिममा रहेको छ (MoFE, 2021b)। यी दुवै जिल्लाहरू सन् २०५० सम्ममा अत्यन्त उच्च जोखिममा पुग्ने अनुमान गरिएको छ।

यस परियोजनाले सामाजिक तथा लैङ्गिक सङ्कटासन्नताको अध्ययन गर्न सर्लाही जिल्लाको चुरे क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। यस क्षेत्र नेपालको भूगोलमा सबैभन्दा पछि बनेको पर्वतीय क्षेत्र हो। चुरे क्षेत्र कमजोर भौगर्भिक बनावट र मानव अतिक्रमणको चपेटाका कारण निकै सङ्कटासन्न अवस्थामा रहेको छ। यस क्षेत्रमा दलितलगायतका सीमान्तकृत समुदाय, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र स्रोतसाधनमा पहुँच नभएका महिलाहरूले पानीको पहुँचमा बढ्दो सङ्कटासन्नता तथा असमानताको अनुभव गर्ने गरेका छन्।

एस.एन.भी. (SNV) र ISF-UTS ले सन् २०२१ मा गरेको एक अध्ययनअनुसार यी जिल्लाहरूमा जलवायु परिवर्तनले पानीको गुणस्तर र मात्रा, पहुँच, असमानता र खानेपानीको पूर्वाधारमा गम्भीर प्रभाव पार्दछ। वर्षा याममा धेरै पानी पर्ने र सुख्खा याममा कम पानी पर्ने अवस्थाले पानीको उपलब्धता, खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ सेवाहरूको पहुँचमा गहन प्रभाव पर्ने देखिन्छ (MoFE, 2021b)।

अनुसन्धान परियोजनाका अध्ययन क्षेत्रहरू: नेपालको सर्लाही र दैलेख जिल्ला

परियोजनाको गतिविधि

यस अनुसन्धानले जलवायु उत्थानशील, समावेशी र दिगो खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइमा स्थानीय विज्ञता तथा ज्ञानको अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यस क्रममा परियोजनाले प्रमाणमा आधारित तथ्याङ्क तथा सूचना तयार गर्ने छ, तथा तिनको पहुँच र उपलब्धताका साथै स्थानीय सरोकारवालाहरू र विशेष गरी दैलेख र सर्लाही जिल्लाका स्थानीय तहबाट यसको प्रयोग सुनिश्चित गर्नेछ।

यस प्रमाण र ज्ञानको आधारमा प्रमुख स्थानीय सरोकारवालाहरूको क्षमता सुदृढीकरण गर्ने कार्यक्रमहरूको योजना, विकास र कार्यान्वयन गरिनेछ। यस कारणले गर्दा समावेशी र जलवायु उत्थानशील खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइको योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनलाई सही निर्देशन दिनेछन्।

हामी यस अनुसन्धानका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नका लागि तीन प्रकारका अनुसन्धान विधिको प्रयोग गर्नेछौं। पहिलो, जोखिम विश्लेषण पद्धति - यस अध्ययन खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ क्षेत्रलाई प्रभाव पार्न सक्ने जलवायु र गैर-जलवायु प्रकोपबाट उत्पन्न हुने जलवायु सङ्कटासन्नता बुझ्नका लागि हुनेछ। दोस्रो, भू-स्थानिक उपकरण (Geospatial tools) र सरकारका विषयगत निकाय एवम् गाउँपालिकाहरूमा उपलब्ध तथ्याङ्कको प्रयोगले प्रकोपहरू र ती प्रकोपप्रति खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ संरचनाहरूको र सङ्कटासन्न समुदायको सन्मुखताको अवस्था पहिचान गर्ने छ। साथै तेस्रो, गुणात्मक विधि - यसमा मामिला अध्ययन पद्धति, सहभागितामूलक द्रुत मूल्याङ्कन साधन र जलवायु परिवर्तन तथा लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशिता (GEDSI) को दृष्टिकोणबाट नीतिगत व्यवस्था र कार्यक्रमहरूको समीक्षा गरिनेछ।

अनुसन्धान तथा क्षमता विकासका गतिविधिहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन स्थानीय तह, विश्वविद्यालय, अधिकारवालाहरूको संघ-संस्था (जस्तै: दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, महिला, आदि), नागरिक समाजका संघ-संस्था, विषयगत (खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ, स्वास्थ्य र जलवायु परिवर्तन) निकायहरूको सहकार्यमा गरिनेछ।

हाम्रो लक्ष्य कम्तीमा ४० प्रतिशत महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तथा दलित समूहको को प्रतिनिधिहरूको राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहका कार्यशालाहरूमा सहभागिता सुनिश्चित गर्नु हुनेछ। लैङ्गिक तथा सामाजिक मूल्यमान्यता र भाषागत अवरोधहरूका कारण उनीहरूको सहभागितामा प्रभाव पार्न सक्ने भएको हुदाँ यस परियोजनाले सुरक्षित स्थानहरू सिर्जना गर्ने लगायतका विभिन्न तरिका तथा माध्यम अवलम्बन गर्दै उनीहरूको सहभागिता प्रोत्साहित गर्नेछ।

यस परियोजनाले अनुसन्धानको तयारी तथा कार्यान्वयन र क्षमता विकासका चरणमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा ६६ हजार जना सम्म पुग्नेछ (यसमा कम्तीमा ४० प्रतिशत महिला हुनेछन्) र उनीहरूलाई अनुसन्धानका तथ्याङ्क, सूचना र नयाँ ज्ञानबाट लाभ प्रदान गर्नेछ।

यस परियोजनाले देहायका उपलब्धिहरू हासिल गर्न योगदान गर्नेछ।

- जलवायु र गैर-जलवायु सूचकाङ्कहरू प्रयोग गरी पालिका तहको सङ्कटासन्नता र जोखिम मुल्यांकन गरी अनलाइन ड्यासबोर्ड मार्फत तथ्यांकमा सुधार गरिने छ। पानीका स्रोत, पूर्वाधार र खानेपानी आपूर्तिमा जलवायु परिवर्तनबाट पर्नसक्ने प्रभावहरू र सम्बन्धित लैङ्गिक असमानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशी जोखिम, चुनौती, असमता र यी चुनौतीहरूको सम्बोधन गर्न सरकार तथा नागरिक समाजका क्षेत्रहरूले चालेका कदमहरूको पहिचान गरिने छ।
- खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ, जलवायु र लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीबीचको अन्तरसम्बन्ध र अनुकूलनका विकल्पहरूबारे नीति निर्माता, पेशाकर्मी, अनुसन्धानकर्ता र समुदायहरूको ज्ञान तथा बुझाइमा अभिवृद्धि भएको हुनेछ।
- राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति अनुसार लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशी उत्तरदायी जलवायु उत्थानशील खानेपानी, स्वच्छता तथा सरसफाइ कार्यक्रम तथा नीतिहरू विकासका लागि स्थानीय तहको क्षमता सुदृढ भएको हुनेछ।

नेपालको सर्लाही जिल्लामा प्रदूषित पोखरीमा लुगा धुँदै महिलाहरू। (फोटो: मनिता राउत)

सर्लाही जिल्लाको पिडारी खानेपानी आयोजना स्थल: यस परियोजनाले समुदायमा सफा र पहुँचयोग्य भूमिगत पानी उपलब्ध गराउन सौर्य ऊर्जाको उपयोग गरिरहेको छ। (फोटो: सन्तोष नेपाल)

सन्दर्भ सामाग्री

Eckstein, D.; Künnel, V.; Schäfer, L. 2021. *Global climate risk index 2021: Who suffers most from extreme weather events? Weather-related loss events in 2019 and 2000-2019*. Briefing Paper. Bonn, Germany: Germanwatch e.V. Available at https://www.germanwatch.org/sites/default/files/Global%20Climate%20Risk%20Index%202021_2.pdf (accessed on March 20, 2023).

Khadka, M., Joshi, D., Uprety, L. and Shrestha, G., 2023. Gender and socially inclusive WASH in Nepal: moving beyond “technical fixes”. *Frontiers in Human Dynamics*. Available at <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fhumd.2023.1181734/full>

IWMI (International Water Management Institute). 2021. *State restructuring and water, sanitation and hygiene (WASH) in Nepal: lessons learned*. Available at: <https://cgispace.cgiar.org/handle/10568/116946>

MoFE (Ministry of Forests and Environment). 2021a. *Vulnerability and risk assessment and identifying adaptation options in the Water, Sanitation and Hygiene (WASH) sector in Nepal*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Forests and Environment (MoFE), Government of Nepal. Available at <https://mofe.gov.np/uploads/documents/washvra-20211633913262pdf-8629-570-1658827113.pdf> (accessed on March 20, 2023).

MoFE. 2021b. *Vulnerability and risk assessment and identifying adaptation options: Summary for policy makers*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Forests and Environment (MoFE), Government of Nepal. Available at <https://www.mofe.gov.np/uploads/documents/vulnerability-repnew1630571413pdf-2940-766-1658827788.pdf> (accessed on March 20, 2023).

MoHA (Ministry of Home Affairs). 2018. *Nepal disaster report, 2017: The road to Sendai*. Kathmandu, Nepal: Ministry of Home Affairs (MoHA), Government of Nepal. Available at <http://drrportal.gov.np/uploads/document/1321.pdf> (accessed on March 20, 2023).

SNV (Netherlands Development Organisation); ISF-UTS (Institute for Sustainable Futures – University of Technology Sydney). 2021. *Climate change and rural water in Nepal: Taking stock*. Learning Brief - ARWSS: Beyond the Finish Line. Kathmandu, Nepal: Netherlands Development Organisation (SNV). Available at <https://snv.org/assets/explore/download/202110-snv-nepal-climate-change-rural-water-bfl.pdf> (accessed on March 21, 2023).

सम्पर्क

डा. सन्तोष नेपाल, अनुसन्धानकर्ता - जलस्रोत र जलवायु परिवर्तन, अन्तर्राष्ट्रिय जल व्यवस्थापन संस्था (IWMI), नेपाल र परियोजना प्रमुख, RES-WASH (s.nepal@cgiar.org)

IWMI
International Water
Management Institute

IWMI is a CGIAR Research Center

The International Water Management Institute (IWMI) is an international, research-for-development organization that works with governments, civil society and the private sector to solve water problems in developing countries and scale up solutions. Through partnership, IWMI combines research on the sustainable use of water and land resources, knowledge services and products with capacity strengthening, dialogue and policy analysis to support implementation of water management solutions for agriculture, ecosystems, climate change and inclusive economic growth. Headquartered in Colombo, Sri Lanka, IWMI is a CGIAR Research Center with offices in 14 countries and a global network of scientists operating in more than 30 countries.

**International Water
Management Institute (IWMI)**
Headquarters
127 Sunil Mawatha, Pelawatta
Battaramulla, Sri Lanka

Mailing address:
P. O. Box 2075
Colombo, Sri Lanka
Tel: +94 11 2880000
Fax: +94 11 2786854
Email: iwmi@cgiar.org
www.iwmi.org